

*Erős Ferenc:
Az identitás labirintusai*

Az identitás napjaink egyik legtöbbet használt kifejezése, Erős Ferenc nem is választhatott volna tehát ennél időszerűbb témát mostani könyvéhez. A szerző művében arra törekszik, hogy részletes elméleti és empirikus bemutatását adja az identitás pszichológiai fogalmának. A *Test, hatalom, identitás* című bevezető fejezetben – a biológiai megalapozást követően – a modern szubjektum történelmi megszületéséről szól; a késő-modernitás korában azonban a szubjektum e konstrukciója bomlásnak indul, ami pedig azt eredményezi, hogy az identitás jelentése is átalakul. Így ma már jóval nagyobb szerepet szokás tulajdonítani a testnek a szelf létrehozásában.

Az azonosulás rejtekűjtjai és válságai a pszichoanalízisben című tudománytörténeti áttekintésben először arról értekezik a szerző, hogy mit jelent a szociálpszichológia számára a kollektív, a szociális és az individuális, később viszont egy Freudtól Lacanig ívelő imponáló gondolatmenet az iménti fogalmak pszichoanalízisen belüli jelentését világítja meg. A tömegek lélektanával kapcsolatos freudista gondolati hagyományt tárgyalva sokat merít korábbi eredményeiből, a *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* (Bp., 1986) c. könyvének Wilhelm Reichet érintő fejtegetéseiből. Ez biztosítja számára, hogy az identitás fogalmi propedeutikájában előtérbe állított testiséget a későbbiekben is jelentőségének megfelelően kezelhesse. Az identitás mélylélektani diskurzusa ugyanis inkább csak metaforikusan foglalkozik az ember biológiai entitásával.

Ezt követi az identitás Breakwell által kidolgozott fogalmának bemutatása: vele alapozza meg Erős az etnikai identitás egyes megnyilvánulási formáinak (az elő-

ítéletnek és a rasszizmusnak) megközelítését. Reich tömeglélektan-elméletéből a testpolitika fogalmát veszi át, megállapítva: az etnikailag megalapozott előítélet és a rasszista mentalitás szempontjából komoly gyakorlati jelentősége van a testtel kapcsolatos fantáziáknak, melyek a „biopolitika” számára is kiindulópontul szolgálnak. A szerző azonban nem tisztázza kellőképpen, hogy az identitás korábban vázolt fogalmi közül melyiket tekinti a maga számára a leginkább elfogadhatónak. Így azután homályban marad, hogy milyen – tudománytörténeten túli – távolabbi célt tűzött maga elé a pszichoanalízis identitás-diskurzusait rekonstruálva.

Nem tűnik azonban teljesen elfogadhatónak Zygmunt Bauman rasszizmus-fogalma. A csoportthatárok biológiai meghatározása valóban a rasszizmus modernista képződményének volt a kizárólagos attribútuma? Történeti és antropológiai bizonyítékok hosszú sora szól amellett, hogy a testi jegyek és kivált a tisztaság már a modern rasszizmust jóval megelőzően is fontos identitásjelző (identitásteremtő) tényezőként hatottak. Mary Douglas ezzel kapcsolatos eredményeit (*Purity and Danger*) Simon Schama gyümölcsöztette történeti összefüggésben (*The Embarrassment of Riches*). Nem szeretném azonban túlságosan is kiterjeszteni az identitás testhatárhoz kötött fogalmának empirikus érvényét. Miközben a szelf és a személy fogalmi esetében rendszerint elismerik a világban tapasztalható nagyfokú változatosságot, az identitás kategóriájának mégis egyetemes érvényt tulajdonítanak. Holott az antropológiai és a történeti kutatások egyaránt azt bizonyítják, hogy a személy testi lehatároltsága, vagy a test és lélek kettősségének dogmája némely korban és egyes népek körében teljességgel ismeretlen volt (Marcel Mauss, Richard Handler). Ami azt mutatja, hogy a rasszizmus biológiai szemlélet-

módja egyáltalán nem valami merőben új történelmi fejlemény. A rasszista gondolkodás valójában inkább csak rátelepedett a társadalmi csoportkülönbségek észlelését és tudatosítását régóta hatalmában tartó test fogalomra azért, hogy maximálisan kiaknázza a benne rejlő hatáskeltő elemeket.

Itt találkozunk a könyvben első alkalommal empirikus fejtegetésekkel; *Dokumentum* címszó alatt a mai hazai antiszemitizmust és cigányellenességet egy 1995-ben végzett kérdőíves felmérés tükrében tárgyalja a szerző. Az esettanulmány azonban nem egészen illeszkedik a *fenyegetett identitás* elméleti problémaköréhez, mivel annak gondosan kimunkált fogalmi apparátusát nem, vagy alig alkalmazza Erős az empirikus anyag magyarázatára. Ezért is kerülhetett ilyen suta címkézéssel a szöveg fejezetbeli helyére. Azt sem gondolom továbbá, hogy az etnikai és kulturális identitás, vagyis a „másság” pozitív elismerése feltétel nélkül besorolható lenne a „puhább”, a „rejtettebb” előítéletek kategóriájába. Semmi sem indokolja ugyanis a póre csoportmegkülönböztetés előítéleteként való meghatározását akkor: 1. ha az nem meríti ki a prejudikáció fogalmát; 2. ha az nem „a rossz feltételezése másokról legendő bizonyíték nélkül” (Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Bp., 1977. 35. p.). Erős maga is hangsúlyozza, hogy a zsidóság „külcsoport”-ként való megítélését, a más-ság tényét esetükben nem kíséri diszkrimináció, vagy a nem zsidóknak a zsidósághoz fűződő negatív viszonya. A cigánysággal kapcsolatban, persze, már merőben más a helyzet.

Ugyanakkor a tapasztalatok maguk is gerjeszthetnek előítéleteket a túláltalánosítás révén. A kívülálló által tudatosított más-ság azonban nem vezet automatikusan előítélethez, ez legfőleg a ráépülő jelentéstudajdonítás, vagyis a tapasztalatok által közvetlenül már nem alátámasztott negatív

beállítás eredményeként alakul át előítéletté. Erős és a téma kutatásában vele szorosban együttműködő kollegái azonban nem tisztázzák maradéktalanul, hogy a más-ság e tapasztalata hol és mikor fordul át végérvényesen előítéletbe.

Trauma, identitás, elbeszélés címmel a fenyegetett identitás fogalmát elemzi a szerző, amit nyomban alkalmaz is a holokauszt utáni zsidó önazonosság értelmezésére. Egyúttal modellértékűnek ítéli a jelenséget, melyet hasznosnak vél más genocídiumok következményeinek a pszichológiai megközelítése számára is. Mindenekelőtt a holokauszt gyermekeinek „emlékezete”, majd az identitásnak az emlékezés és a felejtés dialektikájával összefüggő problémája foglalkoztatja.

Halbwachs, Yerushalmi, Goffmann és Assmann elméleti elgondolásait követve arra következtet, hogy a holokauszt nem semmisítette meg végérvényesen a zsidóság kulturális emlékezetét, legfőleg időlegesen megbénította annak kommunikálhatóságát. Bizonyos idő elteltével azonban a „csend diskurzusa” elkezdett oldódni, majd szerte is foszlott. Elsőként a holocaust-trauma betegség tüneteit orvosló pszichoterápiás diskurzus nyomán került felszínre – ez a terápia tette először „szalonképessé” a holokauszt kibeszélhetőségét. Hatását a normalizáló mikrohatalom (Foucault) szintjén kifejtő pszichoterápia vezetett el azután ahhoz az identitáspolitikához, amely a sérelmek és traumák nyilvános elismertetésével, valamint azzal, hogy magát az élményt beemelte végre a társadalmi emlékezet terébe, áttörte a hallgatás falát. A mnemotechnika első fázisát, a „nem tudást”, így váltják fel egy idő múlva a freudi fedőemlékek, hogy a folyamat végül a „cselekvéses tudásba” torkolljon. A második generációnak az identitáspolitikai törekvés jegyében folyó eme nyilvános, narratív megnyilatkozása európszerte önélet-

rajzi szövegek hosszú sorát eredményezte. Nálunk azonban egyedül csak a szerző és munkatársai által az 1980-as években készített mélyinterjú vizsgálatok adtak ennek teret.

Erős gondolatmenete érdekes és egyúttal meggyőző, történelmi nézőpontból azonban bírálható is. A történelmi kontextus elnagyoltsága képezi a fő gondot. Többet kellett volna mondania a fasiszta múlt társadalmi elfojtásának németországi történetéről annál, mint amennyit a Mitscherlich házaspár 1960-as évekbeli diagnózisa alapján elmondhatott róla. Már eleve két külön, a nyugat- és a keletnémet emlékezetéről vagy felejtéséről lehet beszélni a háborút követően, és persze az ötvenes éveket sem tekinti ma már a történelmi irodalom tisztán csak a „kollektív amnézia korszakának” (Mary Fulbrook). S végül: nem a *Holocaust* című amerikai filmsorozat számolta fel végérvényesen a csend diskurzusát Nyugat-Németországban, a folyamat ugyanis már 1968-ban megindult.

A könyv legjobb része a zsidó identitás magyarországi „felfedezésének” empirikus elemzése, ahol a szerző legeredetibb kutatási eredményeit foglalta össze. Máshol széles szakirodalmi tájékozottságról, vitathatlan elméleti fogékonyságról és interpretációs találékonyságról, itt viszont arról tesz elsősorban tanúbizonyosságot, hogy milyen biztos kézzel tudja kezelni fogalmi apparátusát, amikor a narratív forrásanyagot értelmezi és kontextualizálja. Megközelítésmódjának különösen nagy érdeme, hogy az identitás-diskurzusok elméleti tanulságait összeköti a narratívumok elemzésével. Az 1980-as években rögzített mélyinterjúkat (75-nek az anyagát használítja) az elbeszélői stratégiák felmutatásával az identitás-stratégiák azonosításához használja fel. Ez a bravúros elemzés egyaránt szakmai csemege mind a pszichológus, mind pedig a nem szakember olvasó számára.

A Dokumentum 2: Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben című fejezetben egyetlen önéletrajzi interjú narratív elemzésére vállalkozik. A steril fogalmi eszköztárat úgy értékesíti, hogy ezúton valóban feltáruljon a szöveg rejtett belső értelme, ahogy az a tárgyhasítás Melanie Kleintől származó fogalmának alkalmazásából is jól kiviláglik. Apró módszertani kifogásként azt azonban megemlíthetjük, hogy kétségesnek tűnik az adatbázis reprezentativitása. Erős maga is elismeri, hogy az interjúalanyok kiválasztásában nem a reprezentativitás elve vezette őt és munkatársait, hiszen az interjúalanyokat csupán saját ismeretségi körük szelektálta (hólabdaszerűen tágult a megkérdezettek tábora). Ez azonban minden bizonnyal nem a legjobb módja a lehetőség szerint heterogén, rétegzett minta kialakításának. Igaz, a mai „zsidó” népeesség empirikus azonosítása nem valami könnyen megoldható feladat, ha létezik egyáltalán ilyen szociológiai entitás napjaink Magyarországon.

Igy afelől sem vagyunk teljesen bizonyosak, hogy mondjuk a „zsidónak lenni” a második generáció tagjai körében ténylegesen egyet jelent az üldözött, a diszkriminált csoporthoz való tartozás szilárd öntudatával, a szubkulturális identitás vállalásával, mint ahogy ezt a bevallottan is esetleges minta sugallja. Nem kizárt viszont, hogy a kutatók személyi kapcsolatrendszerében ez a fajta beállítódás (vagy mentalitás) a szokottnál gyakrabban fordult elő. E mellett szól, hogy a humán értelmiségieket mindig is fokozott érzékenység (tudatosság) jellemzi e téren, fokozottabb, mint más társadalmi csoportok tagjait.

A hagyományos forráskritikai szempontot kiegészíteném még egy emlékező-pszichológiai megfontolással is. Nem járul-e vajon a kérdező maga is tevőlegesen hozzá ahhoz, hogy az identitás-stratégia ilyen súllyal és a megadott értelemben szerepel-

jen az önvallomásokban? S nem éppen az interjú-szituáció generálja a valóság e szövegekből kikerekedő képét? A kérdéseket indokolja, hogy a szerző maga is utal egy alkalommal e lehetőségre, midőn az interjúk egymemely belső ellentmondását imígyen kommentálja: az talán abból is adódik, hogy „az alany éppen az interjúhelyzetben történő narratív rekonstrukció során mobilizálja azokat a háttér-tudásokat, gyermekkori emlékeket és emlékfoszlányokat, amelyeket hosszú ideig elfojtott vagy tudatperemre szorított” (163. p.). A kérdés így szól tehát: a kutatási célból történő faggatás nem azt a szerepet tölti-e be vajon az emlékezés és közvetve az identitás-teremtés folyamatában, mint amely szerepet – más téren – a pszichoterápia játszott a traumatikus élmények gyógyító hatású mobilizálásakor?

A holokausztot követő nemzedékek körében három identitás-stratégiát különít el a szerző: az intrapszichikus jellegű elhárítást és elfogadást, az „észrevétlenné válást”, vagyis a *passing* névvel illetett identitás-stratégiát, végül a hagyományos asszimilációs törekvést. Az utóbbi a korábbi zsidó identitást feltétlenül párhúségre cserélő magatartás sajátja, melyről megjegyzi: „A kommunista eszmével és a rendszerrel való azonosulás sok esetben a zsidó identitás teljes feladását, a zsidósághoz való kapcsolatot kiiktatását jelentette” (172. p.). Azok, akik ezt az utóbbi utat választották, megtagadták, vagy legalábbis teljesen elhallgatták gyerekeik elől még származásuk tényét is.

Ha viszont ez így van, akkor megdől Erősnek az elhárítási, az elfogadási valamint az átértékelési stratégiák közti érdemi különbségről vallott felfogása. Hiszen nemcsak a két elsőben, de a harmadiknál is a titkolózásra, az amnéziára vagy a memória törlésére irányul az igyekezet. A fenyegetett identitás által teremtett helyzet megoldása során ilyenformán nemcsak az identitás változatlan fenntartása vagy kismértékű változtatása követeli a hallgatást, de az identitás mélyreható szerkezeti megváltoztatása is ezt a magatartást teszi parancsoló szükségé. Valahogy úgy, ahogy az egyik interjúalany fogalmaz: „a zsidóság nem is volt életkérdés számukra (a szülei számára – Gy. G.). Ők teljes energiával a mozgalom felé fordultak, kellett nekik egy ilyen védekezés, ami majd védelmet nyújt a zsidósorssal szemben” (190. p.).

Erős Ferenc a tudósoknak ahhoz a nemzedékéhez tartozik, amelyik időtálló és teljesen *up-to-date* nemzetközi tudományos eredmények birtokában elsőként mert és elsőként tudott beszélni erről a nemrég is még (és gyötrelmesen hosszú időn át) szigorúan tabuként kezelt súlyos társadalmi problémáról. Kiváló könyvét ebből a kettős perspektívából kell tehát a bírálónak mérlegre tennie. (*Erős Ferenc. Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák. Janus–Osiris, Bp. 2001. 248 p.*)

Gyáni Gábor,

a történelemtud. doktora,
egy. docens (ELTE)

Oláh György:

Életem és a mágikus kémia

Könyvében a Nobel-díjas Oláh György professzor (aki Nobel-díját a karbokationok kémiájához történt döntő hozzájárulásával, valamint a hiperszén-kémia megalapozásával és kifejlesztésével érdemelte

ki) 14 fejezetben ismerteti életútját, találkozásait a 20. század kiemelkedő kémikusaival, tudományos eredményeit és gondolatait a tudományról általában. E négy témakör közül – bár az első kettő is hallatlanul érdekes, különösen oktatói, kutatói, kutatásirányítási és egyetemi vezetői tapasztalatainak összefoglalása – csak az utolsó kettővel foglalkozom.